

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

Διασκεδάζοντας στο Βυζάντιο

Shaun Tougher

Στη φαντασία του απλού κόσμου οι Βυζαντινοί δεν συνδέονται ιδιαίτερα με τη διασκέδαση. Θεωρούνται συνήθως σοβαροφανείς και σεμνότυφοι πουριτανοί που ενδιαφέρονταν περισσότερο για την πνευματική υγεία τους παρά για μια ανάλαφρη ευθυμία. Είναι γνωστοί για την προσήλωσή τους στις αγίες εικόνες και τον εκθειασμό ηρωικών άγιων, όπως ο Συμεών ο Στυλίτης, που πέρασε σαράντα χρόνια πάνω σε έναν στύλο ύψους δεκαπέντε μέτρων. Ο W. B. Yeats παρουσίασε και υπογράμμισε την εικόνα αυτή του Βυζαντίου ως ενός τόπου μάλλον μυστικισμού παρά ευθυμίας (*Sailing to Byzantium*, 1927), αν και, για να είμαστε δίκαιοι, πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι ίδιοι οι Βυζαντινοί ήταν συνυπεύθυνοι για τη διαιώνιση της εικόνας αυτής. Υπάρχουν βέβαια πολλές αντίθετες απόψεις για τους Βυζαντινούς: ο πολιτισμός τους φαίνεται να χαρακτηρίζεται από διαδικαστική πολυπλοκότητα και από θανάσιμη απατηλότητα. Το γέλιο δεν έχει θέση ούτε εδώ.

Ωστόσο οι Βυζαντινολόγοι και οι λάτρεις του Βυζαντίου γενικά γνωρίζουν λίγα περισσότερα. Είναι καιρός που έχουν αναγνωρίσει, παραδείγματος χάριν, ότι οι Βυζαντινοί έδειχναν μια προτίμηση για τη σάτιρα (Tozer 1881). Ένα εξαιρετο παράδειγμα αποτελεί ο *Τιμαρίων*, έργο του 12ου αιώνα που αφηγείται την επίσκεψη ενός Βυζαντινού σπουδαστή στον Κάτω κόσμο (*Τιμαρίων*: Baldwin 1984). Αφότου ο Αλεξίου έθεσε το ερώτημα, μήπως είναι «οι Βυζαντινολόγοι, και όχι οι ίδιοι οι Βυζαντινοί, που δεν έχουν αίσθηση του χιούμορ» (1989, 31), έχει εκδηλωθεί μεγάλο ενδιαφέρον γι' αυτή την πλευρά της προσωπικότητας των Βυζαντινών (Garland 1990· Haldon 2002α, 2002β· Maguire – Maguire 2007, ιδ. 135-156). Μεταξύ των συμπερασμάτων που διατυπώθηκαν είναι ότι «ο χλευασμός [ήταν] ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του

βυζαντινού χιούμορ» (Garland 1990, 18), «τα είδη του βυζαντινού χιούμορ δεν διέφεραν πολύ από τα είδη του δικού μας πολιτισμού» (Haldon 2002α, 71), και ότι οι Βυζαντινοί «είχαν ανάγκη να γελάσουν, επειδή οι άγιοί τους δεν μπορούσαν ποτέ να γελάσουν, αλλά μόνο να χαμογελάσουν» (Maguire – Maguire 2007, 158).

Στο κεφάλαιο αυτό δεν προτίθεται να διερευνήσει τη βυζαντινή χιουμοριστική γραμματεία καθαυτή (ούτε καν τη γραμματεία ως διασκεδαστική απασχόληση). Αντ' αυτού θα ήθελα να κάνω μια διάκριση ανάμεσα στη βυζαντινή αίσθηση του χιούμορ και στον βυζαντινό τρόπο διασκέδασης. Σκοπός μου είναι να εξετάσω ποια λαϊκές μορφές διασκέδασης στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, κυρίως τις αρματοδρομίες και τους μίμους (εκτελεστές και ηθοποιούς που σχετίζονται κυρίως με την άτεχνη φαρσοκωμωδία). Οι μορφές αυτές διασκέδασης είχαν τις καταβολές τους στον αρχαιοελληνικό κόσμο και γνώρισαν μεγάλη δημοτικότητα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (A. D. E. Cameron 1973, 244-247· Roueché 1993, 23-25): ποιός μπορεί να ξεχάσει την αρματοδρομία στο κινηματογραφικό έργο *Ben Hur* του William Wyler (1959); Για την αρματοδρομία και το μιμοθέατρο του Βυζαντίου θα βασιστώ κυρίως στη λογοτεχνία. Δύο είναι τα κύρια εστιακά σημεία που θα καθοδηγήσουν τη μελέτη μου, ο αυτοκράτορας Ιουλιανός ο Αποστάτης (361-363) και ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ' (842-867). Κατά συνέπεια θα εξεταστούν κυρίως η πρόιμη και μέση Βυζαντινή Αυτοκρατορία, γεγονός που θα διευκολύνει την παρατήρηση πολιτισμικών αλλαγών στο Βυζάντιο μέσα στον χρόνο. Εν τούτοις προχωρώντας θα μνημονεύσω και ποικίλο άλλο υλικό.

Μη διασκεδάζοντας στο Πρώιμο Βυζάντιο

Η μορφή του Ιουλιανού του Αποστάτη απαντά συχνά σε πραγματείες για το βυζαντινό χιούμορ, και συγκεκριμένα για τη σάτιρα, επειδή και ο ίδιος έγραψε ένα σατιρικό έργο, τον *Μισοπάγωνα*, που σημαίνει «αυτόν που μισεί τη γενειάδα» (Tozer 1881, 234· Kyriakis 1973, 290· κείμενο και μετάφραση Wright 1913, 420-511). Αντί να μελετήσω το κείμενο αυτό (και το συγκείμενό του), προκειμένου να αντλήσω πληροφορίες για τη βυζαντινή σατιρική γραμματεία, θα το χρησιμοποιήσω ως πηγή πληροφοριών για τη λαϊκή διασκέδαση στην πρόιμη Βυζαντινή

Αυτοκρατορία. Στη συνέχεια θα επικαλεστώ και άλλες μαρτυρίες για να εμπλουτιστεί η εικόνα που θα σχηματιστεί βάσει του έργου αυτού. Εκ πρώτης όψεως βέβαια φαίνεται ίσως κάπως παράδοξο να αρχίσουμε με τον Ιουλιανό, εφόσον ήταν ειδωλολάτρης, και το Βυζάντιο είναι γνωστό ως χριστιανική αυτοκρατορία. Ήταν όμως ο πρώτος αυτοκράτορας που γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και επίσης ήταν ανιψιός του Μεγάλου Κωνσταντίνου (306-337), της μορφής που συνδέεται με την αρχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας λόγω της εύνοιας που έδειξε προς τον Χριστιανισμό έναντι της παραδοσιακής ρωμαϊκής θρησκείας και της επανίδρυσης της πόλης του Βυζαντίου με το όνομα Κωνσταντινούπολη. Παρά τις θρησκευτικές προτιμήσεις του ο Ιουλιανός κινήθηκε στο ίδιο πολιτισμικό τοπίο, και ως εκ τούτου τα κείμενά του επιτρέπουν μια διεισδυτική ματιά στην κοινωνία του Πρώιμου Βυζαντίου.

Ο Ιουλιανός έγραψε τον *Μισοπάγωνα* κατά τη διάρκεια της διαμονής του στην ελληνιστική πόλη της Αντιόχειας στη Συρία. Ο αυτοκράτορας έφτασε στην πόλη τον Ιούλιο του 362, ενώ εορταζόταν ο Άδωνης, και έφυγε τον Μάρτιο του επόμενου έτους, ξεκινώντας για την αποτυχημένη εισβολή στην Περσική Αυτοκρατορία. Παρ' όλο που ο Ιουλιανός περιέμενε προφανώς με ανυπομονησία ότι η διαμονή του στην πόλη θα ήταν ευχάριστη, η εμπειρία αποδείχθηκε πικρή. Δημιούργησε αρνητική εντύπωση στην τοπική αριστοκρατία, αλλά και στο σύνολο του πληθυσμού, ενώ ούτε οι Αντιοχείς αποδείχθηκαν αξιαγάπητοι. Κεντρικά ζητήματα στις συγκρούσεις που προέκυψαν ήταν το θρησκευτικό πρόγραμμα του αυτοκράτορα, που επεδίωκε να αναβιώσει την ειδωλολατρία, και οι προσπάθειές του να αντιμετωπίσει τις οικονομικές δυσκολίες και τις ελλείψεις τροφίμων στην πόλη. Επίσης και άλλες πτυχές της ζωής και των συνηθειών του Ιουλιανού ερέθισαν ακόμη περισσότερο τους κατοίκους της Αντιόχειας. Η σχέση ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τους Αντιοχείς επιδεινώθηκε τόσο πολύ, ώστε ο Ιουλιανός δέχτηκε δημοσίως σφοδρότατες επιθέσεις με τη μορφή σατιρικών στίχων, πιθανότατα κατά τους εορτασμούς για τις Καλένδες, με τις οποίες άρχιζε το Νέο Έτος (Gleason 1986). Οι σατιρικοί αυτοί στίχοι περιείχαν και λοιδορίες για τα γένια του Ιουλιανού, τα οποία αποτελούσαν σημαντικό σύμβολο της φιλοσοφικής ιδιότητάς του, αλλά δεν ήταν διόλου της μόδας για έναν αυτοκράτορα της εποχής εκείνης. Τόσο πλούσια ήταν τα γένια του Ιουλιανού, ώστε θα μπορούσε κανείς να φτιάξει σκοινί με αυτά, όπως έλεγε το αστείο. Ο

αυτοκράτορας αντέδρασε, αποφεύγοντας όμως να γράψει μια απλή σάτιρα για τους ίδιους τους Αντιοχείς. Με χαρακτηριστικό τρόπο διάλεξε μια πο ύπουλη λύση, γράφοντας μια σάτιρα, η οποία, ενώ φαινομενικά στρεφόταν εναντίον του, υιοθετώντας την εικόνα που είχαν εκείνοι γι' αυτόν, στην πραγματικότητα παρωδούσε άγρια τους ίδιους τους Αντιοχείς. Το κείμενο αυτό τοιχοκολλήθηκε στην Αντιόχεια έξω από το αυτοκρατορικό παλάτι, στο Τετράπυλο των Ελεφάντων. Ο *Μισοπώγων* αποτελεί βασική πηγή για την ιστορία της διαμονής του Ιουλιανού στην Αντιόχεια. Παρουσιάζει, όπως είναι φυσικό, την εκδοχή του αυτοκράτορα, αλλά καταγράφει και κάποιες από τις ύβρεις που δέχτηκε (για άλλες λεπτομέρειες του χλευασμού βλ. την αφήγηση του σύγχρονου ιστορικού Αμμωνού Μαρκελλίνου 22.14.3). Αναφαίνεται δίχως άλλο η δυσaréσκεια του λαού για την ειλικρινή ειδωλολατρία του αλλά και για την ειδωλολατρία καθαυτήν, καθώς και οι διάφορες δυσκολίες που αντιμετώπισε ο Ιουλιανός στις σχέσεις του με μέλη του δημοτικού συμβουλίου της Αντιόχειας. Ωστόσο ο αυτοκράτορας ισχυρίζεται ότι την αρνητική εικόνα του την προκάλεσε κυρίως η στάση του απέναντι στη λαϊκή διασκέδαση της πόλης.

Στον *Μισοπώγωνα* ο Ιουλιανός σημειώνει αρκετές φορές ότι δεν αισθάνεται κανέναν ενθουσιασμό, αλλά αντίθετα καθαρή αντιπάθεια για τις αρματοδρομίες και τις θεατρικές παραστάσεις, ειδικά για το μμοθέατρο. Ο αυτοκράτορας αφηγείται ότι απέκλεισε σχεδόν τον εαυτό του από τα θέατρα και επέτρεψε να περνάει στην Αυλή του μόνο η *θυμέλη* (ο βωμός του Διονύσου) μία ημέρα του χρόνου, την Πρωτοχρονιά. Παρόμοια, οι επτά έμπιστοι άνδρες που απάρτιζαν τη μικρή συνοδεία του επίσης αδιαφορούσαν για το θέατρο και πήγαιναν μόνο σπάνια, και όχι όλοι μαζί. Προφανώς ως φιλόσοφοι και διανοούμενοι περιφρονούσαν τέτοιες ελαφρότητες. Ο Ιουλιανός διευκρινίζει ότι δεν εμπόδιζε άλλους να πηγαίνουν στο θέατρο, αλλά δεν έκρυβε την περιφρόνησή του γι' αυτό το είδος ψυχαγωγίας. Ισχυρίζεται ότι οι χορευτές και τα θέατρα τον ενδιέφεραν λιγότερο και από τους βατράχους μιας λίμνης. Ο Ιουλιανός συγκρίνει την αντίδρασή του προς τις μορφές αυτές διασκέδασης με την αντίδραση των Κελτών, με τους οποίους ταυτίζεται γενικά ο ίδιος στον *Μισοπώγωνα*. Αφηγείται την ιστορία ενός Καππαδόκη, ο οποίος είχε επηρεαστεί από τις προτιμήσεις των Αντιοχέων και έστησε μια θεατρική παράσταση για τους Κέλτες, στην οποία συμμετείχαν μεταξύ άλλων χορευτές και ένας

κοτυλιστής (ένα είδος μίμου). Οι Κέλτες όμως δεν εντυπωσιάστηκαν με τους χορευτές και «σκέφτηκαν ότι έμοιαζαν με ανθρώπους νυμφόληπτους». Ο Ιουλιανός επβεβαιώνει ότι οι Κέλτες, όπως και ο ίδιος άλλωστε, θεωρούσαν το θέατρο τελείως γελοίο. Θυμάται ότι είχε πάει στο θέατρο τρεις ή τέσσερις φορές, όταν ήταν νέος, αλλά μόνο επειδή δεν είχε επιλογή, καθώς τον είχε αναγκάσει κάποιος συγγενής.

Όσο για τις ιπποδρομίες ο αυτοκράτορας λέει ότι τις μισούσε περισσότερο απ' ό,τι μισούν οι οφειλέτες την αγορά. Πήγαινε μόνο όταν εορταζόταν κάποιος θεός, και ακόμη και τότε έμενε μόνο για έξι αγώνες, όχι για ολόκληρη την ημέρα. Άλλη μια φορά είναι σαφές ότι δεν έκρυβε την απέχθειά του γι' αυτές τις εκδηλώσεις. Αντιπαράθετοι τη συμπεριφορά του στη συμπεριφορά άλλων μελών της οικογένειάς του, τα οποία παρακολουθούσαν τους αγώνες όλη την ημέρα· αυτά ήταν ο ξάδελφός του αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Β' (337-361), ο αδελφός της μητέρας του Ιουλιανός και ο ετεροθαλής αδελφός του καίσαρας Γάλλος. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Αμμωνός Μαρκελλίνος σχολιάζει την ικανότητα του Κωνσταντίνου Β' να ενδίδει στα ευφυολογήματα του κόσμου στους ιππικούς αγώνες κατά την επίσκεψή του στη Ρώμη το 357 (Αμμ. Μαρκ., *Ιστορία* 16.10.13). Σε ένα περίφημο χωρίο του έργου του ο Ιουλιανός δηλώνει το πρόσωπο που τον επηρέασε και διαμόρφωσε τον χαρακτήρα και τις προτιμήσεις του· επρόκειτο για τον δάσκαλό του, τον ευνούχο Μαργδόνιο. Ο ευνούχος προειδοποίησε τον νεαρό Ιουλιανό να μην πηγαίνει στο θέατρο και στις ιπποδρομίες με τα άλλα αγόρια και αντί γι' αυτό τον συμβούλεψε για τα σχετικά ζητήματα να διαβάσει τον Όμηρο. Στην *Ιλιάδα* θα εύρισκε την περιγραφή μιας αρματοδρομίας, ενώ, αντί να δει τους χορευτές της παντομίμας της εποχής του, ο Ιουλιανός θα διάβαζε για τον χορό των νεαρών Φαιάκων στην *Οδύσσεια*, όπου επιπλέον θα μπορούσε να απολαύσει τα τραγούδια του Φήμου και του Δημόδοκου.

Εκτός από τη βαθύτατη απέχθειά του για τις ιπποδρομίες και τις θεατρικές παραστάσεις ο Ιουλιανός αναφέρει και τη μεγάλη δημοτικότητα και σημασία που είχαν τα παραπάνω είδη ψυχαγωγίας στον ευρύτερο πληθυσμό, ο οποίος αντλούσε από αυτά μεγάλη χαρά. Βέβαια κάποιοι ίσως συμφωνούσαν με τις απόψεις του αυτοκράτορα, αυτοί όμως θα πρέπει να αποτελούσαν μειονότητα. Οι ίδιοι οι συγγενείς του Ιουλιανού προφανώς πίστευαν ότι ήταν σημαντικό να πηγαίνουν στο θέατρο και στους αγώνες και να δίνουν την εντύπωση

ότι διασκεδάζουν, ακόμη και αν έπρεπε να προσποιούνται. Η εικόνα των Αντιοχέων, έτσι όπως τη σκιαγραφεί ο Ιουλιανός, δείχνει την προσήλωσή τους σε τέτοιες μορφές διασκέδασης και τη σημασία που προσέδιδαν σ' αυτές. Η απέχθεια του Ιουλιανού για τους χορευτές και τα θέατρα ένωσε τους κατοίκους της Αντιόχειας εναντίον του. Τους ενόχλησε το γεγονός ότι δεν διόρισε κανέναν επόπτη για τα θέματα των μίμων και των ηνίοχων, όπως είχε κάνει ο Κωνσταντίνος. Παραπονέθηκαν πως, «παραμελώντας τη σκηνή και τους μίμους και τους χορευτές», ο Ιουλιανός είχε καταστρέψει την Αντιόχεια. Οι τοπικοί αξιωματούχοι της πόλης είχαν εξασφαλίσει τη χρηματοδότηση τέτοιων θεαμάτων, και ο Ιουλιανός αστειεύεται σημειώνοντας ότι στην Αντιόχεια υπήρχαν περισσότεροι χορευτές, αυλητές και μίμοι παρά πολίτες. Ωστόσο η εικόνα που σκιαγραφεί ο αυτοκράτορας για την πόλη αυτή της Συρίας δεν περιέχει μόνο ηνίοχους και χορευτές. Η πόλη παρουσιάζεται απόλυτα παραδομένη σε διάφορες απολαύσεις και αδυναμίες, σε μια *joie de vivre* που δεν ταιριάζει διόλου στις προτιμήσεις και τις αξίες του Ιουλιανού. Το κείμενό του είναι γεμάτο από αναφορές στο φαγητό, το ποτό, τον έρωτα, το κουτσομπολιό, τις φανταχτερές ενδυμασίες, τα λουτρά, τις γιορτές και τα συμπόσια. Ο αυτοκράτορας διαβεβαιώνει ότι οι Αντιοχείς είπαν πως πρέπει ο ίδιος «να δείξει σε αυτόν τον λαό, που αγαπάει το γέλιο, κάθε λογής ωραίο θέαμα, μίμους, χορευτές, ξεδιάντροπες γυναίκες, αγόρια όμορφα που μιμούνται τις γυναίκες και άνδρες που δεν έχουν ξυρίσει μόνο το πρόσωπό τους, αλλά και όλο τους το σώμα ... ναι, και συμπόσια και γενικά γιορτές, όχι, μα τον Δία, τις ιερές γιορτές στις οποίες πρέπει κανείς να φέρεται με νηφαλιότητα» (Ιουλιανός, *Μισοπάγων* 443).

Είναι προφανής η αντίθεση ανάμεσα στον ενθουσιασμό των Αντιοχέων και τον ενθουσιασμό του σοβαρού και νηφάλιου Ιουλιανού. Για τον αυτοκράτορα οι Αντιοχείς ήταν άσεμνοι και ανήθικοι, και κατήγγειλε τη θηλυπρέπειά τους, ενώ εκθείασε τη δική του αρρενωπότητα. Ωστόσο η αναφορά στη διαρκή απόλαυση κάθε λογής εορτασμού έχει ενδιαφέρον, εάν λάβουμε υπόψη τις νύξεις που κάνει ο Ιουλιανός στην έκταση του εκχριστιανισμού της πόλης: συνεπώς ο Χριστιανισμός δεν σήμαινε κατ' ανάγκην τον θάνατο των παραδοσιακών μορφών διασκέδασης του ειδωλολατρικού παρελθόντος.

Ηνίοχοι και μίμοι στο Πρώιμο Βυζάντιο

Ο *Μισοπάγων* του Ιουλιανού κάνει συγκεκριμένα λόγο για δύο μεγάλες αγάπες του πληθυσμού που επεδίωκε τη διασκέδαση, τον ιππόδρομο και το θέατρο. Οι ήρωες της ημέρας ήταν οι ηνίοχοι και οι μίμοι. Αυτό βρίσκει εύκολα έρεισμα και σε πολλά άλλα δεδομένα. Η διαβόητη σφαγή των 7.000 απλών ανθρώπων στη Θεσσαλονίκη επί Θεοδοσίου Α' (379-393) το 390 πυροδοτήθηκε από το γεγονός ότι ο κόσμος είχε εξεγερθεί λόγω της σύλληψης ενός αγαπημένου του ηνίοχου, ο οποίος είχε φυλακιστεί για σεξουαλική παρενόχληση του στρατηγού του Ιλλυρικού, του Βουθέριχου (Σωζομενός, *Εκκλησιαστική ιστορία* 7.253-3. McLynn 1994, 315-323). Αξίζει να σημειώσουμε ότι σε μια παλαιότερη εξέγερση στην Αντιόχεια, την εξέγερση των αγαλμάτων το 387, ο Θεοδόσιος αντέδρασε κλείνοντας τον ιππόδρομο και τα θέατρα, καθώς και τα λουτρά (Λιβάνιος, *Λόγ.* 20.6). Τέσσερα χρόνια μετά τη σφαγή στη Θεσσαλονίκη, ο Θεοδόσιος θα εξέδιδε ένα διάταγμα σύμφωνα με το οποίο οι εικόνες ηνίοχων, μίμων και ηθοποιών παντομίμας θα αναρτώνταν πλέον μόνο στους ιππόδρομους ή τα θέατρα, επειδή ανησύχησε για το γεγονός ότι οι εικόνες τέτοιων ανυπόληπτων ανθρώπων εμφανίζονταν δίπλα στις εικόνες του αυτοκράτορα (Θεοδ. κωδ. 15.7.12). Η βάση του οβελίσκου που στήθηκε στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης επί Θεοδοσίου διακοσμείται, μεταξύ άλλων, με σκηνές αρματοδρομίας, με μουσικούς και χορευτές.

Φαίνεται ότι οι ηνίοχοι γνώρισαν τη μέγιστη δημοτικότητα και φήμη τον 6ο αιώνα, όπως αποδεικνύει η πορεία του Πορφύριου (A. D. E. Cameron 1973). Ο Πορφύριος υμνήθηκε σε δημόσια μνημεία που ανεγέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, αν και κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του αγωνίστηκε και στην Αντιόχεια, το 507. Είναι επίσης σαφές ότι αγωνίστηκε και για τους Βένετους και για τους Πράσινους. Στην Αρχαιότητα οι άνθρωποι του θεάματος και οι οπαδοί τους είχαν χωριστεί σε τέσσερις διαφορετικές ομάδες που ορίζονταν βάσει χρώματος (Ρούσσοι [Κόκκινοι], Λευκοί, Βένετοι [Γαλάζιοι], Πράσινοι), αλλά έως τον 6ο αιώνα οι Βένετοι και οι Πράσινοι είχαν επικρατήσει (A. D. E. Cameron 1976). Αυτό αποδεικνύεται παραδειγματικά από την πιο γνωστή βυζαντινή εξέγερση, τη Στάση του Νίκα του 532, η οποία ξέσπασε στην Κωνσταντινούπολη επί Ιουστινιανού Α' (527-565). Η εξέγερση ξεκίνησε από τον Ιππόδρομο, όταν οι αντίθετες συνήθως ομάδες

αποφάσισαν να ενώσουν τις δυνάμεις τους εναντίον της εξουσίας. Ο χρονικογράφος της εποχής εκείνης Ιωάννης Μαλάλας μας πληροφορεί ότι η εξέγερση ξέσπασε κατά τη διάρκεια της αρματοδρομίας που έφερε το όνομα *Ίδες* (Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία* 18.71). Αφηγείται ότι οι δύο ομάδες έκαναν έκκληση στον αυτοκράτορα να δείξει οίκτο προς τα μέλη τους έως τον 22ο άγωνα, αλλά όταν ο αυτοκράτορας δεν ανταποκρίθηκε, εκείνοι άρχισαν να εξεγείρονται μετά τους αγώνες. Είναι πασίγνωστο ότι ο Ιππόδρομος δεν ήταν ένας απλός χώρος για δημόσια διασκέδαση, αλλά και για δημόσια διαμαρτυρία. Μια αφήγηση της εξέγερσης απαντά και στον ιστορικό Προκόπιο (*Υπέρ των πολέμων* 1.24), σύγχρονο των γεγονότων, ο οποίος καταγόταν από την Καισάρεια της Παλαιστίνης και εργαζόταν για τον αρχιστράτηγο Βελισάριο.

Ο Προκόπιος αποκαλύπτει πολύ περισσότερα για τη λαϊκή διασκέδαση της εποχής, ειδικά σε σχέση με την Αντωνία (τη σύζυγο του Βελισάριου) και τη Θεοδώρα (τη σύζυγο του Ιουστινιανού), ιδιαίτερα στα διαβόητα *Ανέκδοτα* (Webb 1997, 128). Διαβεβαιώνει ότι ο πατέρας και ο παππούς της Αντωνίας είχαν υπάρξει ηνίοχοι που αγωνίστηκαν και στην Κωνσταντινούπολη και στη Θεσσαλονίκη, ενώ η μητέρα της είχε εργαστεί στο θέατρο, πιθανότατα ως ηθοποιός, αν και ο Προκόπιος την παρουσιάζει ως πόρνη (*Ανέκδοτα* 1.11): εξέλλητο η γραμμή που διαχώριζε τους διάφορους ρόλους στη σκέψη των Βυζαντινών ήταν πολύ λεπτή (*Θεοδοσιανός κώδικας* 15.7.8). Η Θεοδώρα επίσης καταγόταν από οικογένεια που ανήκε στον χώρο του θεάματος. Ο πατέρας της υπήρξε αρκτοτρόφος για την ομάδα των Πράσινων στην Κωνσταντινούπολη, και η Θεοδώρα και οι αδελφές της εργάστηκαν στο θέατρο για τους Βένετους, αν και ο Προκόπιος υπογραμμίζει και πάλι έναν σεξουαλικό ρόλο (*Ανέκδοτα* 9.2-12). Σημειώνει ότι η Θεοδώρα συμμετείχε στις παραστάσεις των μίμων και θαυμαζόταν για τις κωμικές ικανότητές της (*Ανέκδοτα* 9.13). Περιγράφει ακόμη ένα από τα νούμερά της (*Ανέκδοτα* 9.20-21). Φορώντας μόνο ένα απλό περιζώμα, ξάπλωνε κάτω και ζητούσε να της ρίξουν σπόρους κριθάρι, το οποίο έτρωγαν στη συνέχεια χήνες. Ο Προκόπιος συμπεριλαμβάνει την περιγραφή αυτή για να αποδείξει την αδιάντροπη συμπεριφορά της, αλλά οι σύγχρονοι μελετητές έχουν ερμηνεύσει την παράσταση αυτή ως μια αναπαράσταση του μύθου της Λήδας και του κύκνου (Maguire – Maguire 2007, 116). Η αλήθεια των όσων αφηγείται

ο Πρόκοπος για τη Θεοδώρα στα *Ανέκδοτα* αμφισβητείται (Brubaker 2004), αλλά υποθέτουμε ότι οι περιγραφές των μορφών διασκέδασης που εκτελούνταν από τους μίμους βασίζονται στην πραγματικότητα.

Το μιμοθέατρο και η παντομίμα αποτελούσαν προφανώς ένα βασικό στοιχείο της δημόσιας ψυχαγωγίας στα θέατρα (A. D. E. Cameron 1973, 230-232). Ωστόσο είναι σαφές ότι οι παραστάσεις μπορούσαν να δίνονται και ιδιωτικά σε σπίτια, όχι μόνο σε δημόσιους χώρους. Εντυπωσιακό παράδειγμα ιδιωτικής παράστασης κατά τον 5ο αιώνα είναι αυτό ενός οιονεί γελωτοποιού, του Ζήρκωνος του Μαυριτανού, ο οποίος εμφανίζεται στην ιστορία του Πρίσκου (Blockley 1983, 286-289). Ο Ζήρκων, κατά τα φαινόμενα, δεν ήταν διασκεδαστής κατ'επάγγελμα, αλλά μόνο ως αποτέλεσμα της προσωπικής του εμφάνισης και ομιλίας. Τα φυσικά χαρακτηριστικά του και το τραύλισμά του προζαλούσαν το γέλιο. Ήταν κοντός και καμπούρης, τα πόδια του ήταν παραμορφωμένα, και η μύτη τόσο πλακουτσωτή, που μόνο τα ρουθούνια δήλωναν την ύπαρξή της. Αφού δόθηκε στον στρατηγό Άσπαρ, όταν ήταν στη Λιβύη, συνελήφθη στη Θράκη και κατέληξε στην υπηρεσία των Ούννων αρχηγών Αττίλα και Βλέδα. Ο Βλέδας είχε εντυπωσιαστεί με τον Ζήρκωνα, τόσο με τα διασκεδαστικά πράγματα που έλεγε όσο και με το αστείο περπάτημά του. Ο Μαυριτανός συνόδευε τον Βλέδα σε δειπνα και εκστρατείες, όπου φορούσε μια κωμική πανοπλία. Μετά τον θάνατο του Βλέδα ο Αττίλας δώρισε τον Ζήρκωνα στον Αέτιο, στρατηγό της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ο οποίος τον επέστρεψε στον Άσπαρ. Ο Ζήρκων επέστρεψε αργότερα στην Αυλή του Αττίλα για να ζητήσει πίσω τη σύζυγό του, την οποία του είχε δώσει ο Βλέδας. Όταν έθεσε το αίτημά του, «η εμφάνισή του, τα ρούχα του, η φωνή του και τα λόγια που είπε όλα μαζί ανακατωμένα (γιατί ανακάτωνε τα Λατινικά με τα Ουννικά και τα Γοθτικά) ... έφτιαξαν τη διάθεση όλων και τους έκαναν να ξεσπάσουν στα γέλια, εκτός από τον Αττίλα» (Blockley 1983, 289).

Επομένως γίνεται σαφές ότι οι ρωμαϊκές λαϊκές μορφές διασκέδασης της αρματοδρομίας και του μιμοθεάτρου συνέχισαν να υφίστανται στο Πρώιμο Βυζάντιο (παράλληλα με τον εκχριστιανισμό της αυτοκρατορίας). Ο Ιουλιανός (και ο Αττίλας) φαίνεται ότι ήταν η εξαίρεση, επιδεικνύοντας μια (αξιοπρεπή;) αδιαφορία για τέτοιες μορφές διασκέδασης.

Διασκεδάζοντας υπέρ το δέον στο Μέσο Βυζάντιο

Σε αντίθεση προς τον Ιουλιανό, ένας αυτοκράτορας που φαίνεται ότι διασκεδάζε μάλλον υπερβολικά είναι ο Μιχαήλ Γ΄ (842-867), ο τελευταίος αυτοκράτορας της Δυναστείας του Αμορίου. Ο Μιχαήλ είναι γνωστός για το άσχημο τέλος που βρήκε, όταν ήταν ακόμη νέος, λίγο πριν από την ηλικία των 30· δολοφονήθηκε βάνουσα στο δωμάτιό του από μια ομάδα συνωμοτών που είχαν ως επικεφαλής τον παλαιό φίλο του Βασίλειο τον Μακεδόνα. Ο Βασίλειος εγκαθίδρυσε μια από τις μείζονες δυναστείες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τη Μακεδονική Δυναστεία (867-1056), έργο της οποίας ήταν να αμαυρώσει τον χαρακτήρα του Μιχαήλ και να δικαιολογήσει τη δολοφονία του. Πολλά κείμενα γράφτηκαν γι' αυτόν τον σκοπό, με πιο γνωστό τον *Βίο του Βασιλείου*, ο οποίος παρουσίαζε τον τελευταίο Αμοριανό ως παρηκμασμένο, ανήθικο και ακατάλληλο για την εξουσία, δίνοντας λεπτομέρειες της αξιοκατάκριτης ερωτικής και κοινωνικής ζωής του (Jenkins 1948): ήταν ένα πολύ άτακτο αγόρι που αγαπούσε τη διασκέδαση. Κάποιοι Βυζαντινολόγοι προσπάθησαν να υπερασπισθούν τη φήμη του, κοιτώντας πέρα από τις μακεδονικές κακολογίες, και υπάρχουν στοιχεία εναλλακτικών παραδόσεων σχετικά με τον αυτοκράτορα και τη ζωή του (Kislinger 1987), παρ' όλο που θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η μακεδονική εικόνα βασίζεται εν μέρει στην πραγματικότητα. Ωστόσο για τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου, οι ιστορίες αξιοποιούνται ως διευκρινιστικές όχι αναγκαστικά για το τί συνέβαινε πραγματικά με τον Μιχαήλ Γ΄, αλλά για τις δυνατότητες διασκέδασης στη βυζαντινή κοινωνία.

Σε γενικές γραμμές ο Μιχαήλ παρουσιάζεται ως «party animal», περιτριγυρισμένος από μια κλειστή ομάδα ανθρώπων που είχαν τα ίδια μυαλά. Τον ενθουσίαζαν ιδιαίτερα οι αρματοδρομίες, και συμμετείχε σε αγώνες στο παλάτι του αγίου Μάμαντα (Γενέσιος 4.19· Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού 33). Ο αυτοκράτορας έγινε ακόμη και νονός των παιδιών συναδέλφων του ηνιόχων, αλλά και φίλων του γενικά (Συνεχιστής Θεοφάνους 4.21· *Βίος Βασιλείου* 27). Γίνεται επίσης λόγος για την αγάπη του Μιχαήλ για το κυνήγι, ενώ λέγεται ότι το πάθος του για τα άλογα ήταν τέτοιο, ώστε έκτισε πολυτελέστατους στάβλους για τα άλογά του, γεγονός που προκάλεσε μια περιπαικτική επίπληξη από το περιβόητο πειραχτήρι, τον Πέτρο τον Πτωχομάγιστρο, ο οποίος έκρινε ότι

το επίτευγμα αυτό ήταν κατώτερο του επιτεύγματος του Ιουστινιανού Α΄, δηλαδή της οικοδόμησης της Αγίας Σοφίας (Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού 19). Μια αφήγηση της πρώτης συνάντησης του Βασιλείου του Μακεδόνα με τον Μιχαήλ έχει ως θέμα της τα άλσιμα, καθώς ο Βασίλειος κατάφερε να δαμάσει ένα άγριο άλογο που ανήκε στον αυτοκράτορα (Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού 7). Ο Μιχαήλ παρουσιάζεται ακόμη να συμμετέχει σε καζόγουστα και θορυβώδη γλέντια που περιγελούσαν την Εκκλησία, αναλαμβάνοντας ο ίδιος τον ρόλο ενός μίμου (Ljubarskij 1987). Ο αυτοκράτορας και δώδεκα φίλοι του παρήλαυναν δημοσίως ντυμένοι ως επίσκοποι, διακωμωδώντας τη Θεία Λειτουργία. Ένας από αυτούς, ο Θεόφιλος «ο Χοίρος» («Γρύλλος», αν και το όνομα αυτό συσχετίζεται και με κωμικούς ηθοποιούς: Maguire – Maguire 2007, 110-111), είχε αναλάβει τον ρόλο του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (Συνεχιστής Θεοφάνους, *Βίος Βασιλείου* 21-22, και *Ιγνάτιος* 528, όπου λέγεται ότι ο Θεόφιλος ήταν πρωτοσπαθάριος, αλλά περιγράφεται και ως «γελωτοποιός και μίμος»). Λέγεται ότι σε κάποια περίπτωση έπεσαν πάνω σε μια λιτανεία του αληθινού πατριάρχη και ξέσπασαν σε άσεμνα τραγούδια (Συνεχιστής Θεοφάνους, *Βίος Βασιλείου* 21). Σε μια άλλη περίπτωση ο Μιχαήλ κάλεσε τη μητέρα του Θεοδώρα να δει τον πατριάρχη Ιγνάτιο, που ήταν στην πραγματικότητα ο Γρύλλος μεταμφιεσμένος, και όταν εκείνη γονάτισε για να δεχτεί την ευλογία του, αυτός γύρισε, σήκωσε τα φορέματά του, και αερίστηκε στο πρόσωπό της (Συνεχιστής Θεοφάνους 4.39· *Βίος Βασιλείου* 23). Λέγεται ακόμη ότι ο Μιχαήλ έλεγε αστειευόμενος ότι «ο Θεόφιλος είναι ο δικός μου πατριάρχης, ο Φώτιος είναι ο πατριάρχης του Καίσαρα, ο Ιγνάτιος ο πατριάρχης των Χριστιανών» (*Ιγνάτιος* 528). Ο Γρύλλος αυτός πρέπει πιθανότατα να ταυτιστεί με τον πατρίκιο Ιμέριο, στον οποίο ο Μιχαήλ έδωσε το παρωνύμιο *Χοίρος* λόγω της εξωτερικής του εμφάνισης, και ο οποίος ήταν ένας από τους γλεντζέδες φίλους του αυτοκράτορα και είχε ιδιαίτερο ταλέντο να σβήνει τα κεριά με τα αερίδιά του (Συνεχιστής Θεοφάνους 4.21· *Βίος Βασιλείου* 27). Όσο για την ερωτική ζωή του Μιχαήλ, έλεγαν ότι, αν και ήταν παντρεμένος με κάποια Ευδοκία Δεκαπολίτισσα, είχε ερωμένη κάποια άλλη Ευδοκία, την Ευδοκία Ιγγερίνα, την οποία πάντρεψε με τον Βασίλειο τον Μακεδόνα (Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού 23). Ωστόσο οι μακεδονικές πηγές υπαινίσσονται και άλλες σεξουαλικές τάσεις του αυτοκράτορα, αναφέροντας την προσκόλλησή του στον Βασιλικό με φλογερούς όρους (*Βίος Βασιλεί-*

ου 25), μολονότι έτσι εγείρονται ερωτήματα για τη φύση της σχέσης του και με τον ίδιο τον Βασίλειο (Tougher 1999).

Ηνίοχοι και μίμοι στο Μέσο Βυζάντιο

Ει μη τι άλλο, οι ιστορίες που αφορούν τον Μιχαήλ Γ΄ διαλύουν την ψευδαισθητική περιήγηση περί σοβαροφανών Βυζαντινών. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι Βυζαντινοί θα εκπλήσσονταν από τις ανόητες και βέβηλες συμπεριφορές του αυτοκράτορα, ωστόσο οι ιστορίες αυτές επιτρέπουν μια διεισδυτική ματιά στις δυνατότητες που πρόσφερε το Βυζάντιο για διασκέδαση. Οι προτιμήσεις που αποδίδονται στον Μιχαήλ, ιδιαίτερα για την άκομψη κωμωδία και τις ιπποδρομίες, εμφανίζονται και αλλού στις πηγές. Η συνεχής παρουσία των μίμων στο Βυζάντιο θεωρείται δεδομένη (Tinnefeld 1974· Ivanov 1992). Ένα από τα επεισόδια στα *Θαύματα του αγίου Αρτεμίου*, του 7ου αιώνα, παρουσιάζει έναν Αλεξανδρινό κωμικό ηθοποιό, ο οποίος επί Ηρακλείου (610-641) συνόδευσε κάποιον ευγενή στον ναό του αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στην Κωνσταντινούπολη, όπου βρισκόταν το σκήνωμα του αγίου Αρτεμίου (Αρτέμιος, *Θαύμα* 17, Crisafulli – Nesbitt 1997, 108-115). Ο εν λόγω αριστοκράτης επιθυμούσε να θεραπευθεί από την κήλη του και πέρασε τη νύχτα δίπλα στο μνήμα του αγίου. Ο ηθοποιός αναγκάστηκε να παραμείνει στον κυρίως ναό, ο οποίος ήταν κλειδωμένος. Όταν ξύπνησε τη νύχτα και ένωσε την ανάγκη να ουρήσει, αναγκάστηκε να πάει στην εκκλησία. Αμέσως του πόνεσε η κήλη και άρχισε να φωνάζει έντρομος (σε μια αστεία αλεξανδρινή διάλεκτο, όπως σχολιάζει ο συγγραφέας), θρηνώντας για την κατάσταση του. Οι φωνές του ξύπνησαν τον αριστοκράτη, ο οποίος όμως υπέθεσε ότι ο ηθοποιός έπαιζε μια φάρσα! Η συμπεριφορά του ηθοποιού διασκέδασε και άλλους αργότερα, στο δέλτο, αν και ήξεραν ότι υπέφερε πραγματικά από κήλη. Ο συγγραφέας παρατηρεί ότι αυτό το είδος διασκέδασης το εκτιμούσε ιδιαίτερα η αριστοκρατική τάξη. Στον *Βίο του Ευθυμίου*, του 12ου αιώνα, συναντούμε και άλλους ηθοποιούς σε παραστάσεις που συνόδευαν το δέλτο στα αυτοκρατορικά ανάκτορα επί Λέοντος ΣΤ΄ (886-912) (Karlin-Hayter 1970, 42-45). Ο Στυλιανός Ζαούτζης, ο πεθερός του αυτοκράτορα, ήθελε να εκθέσει τον μοναχό Ευθύμιο στα μάτια του αυτοκράτορα, φοβούμενος ότι ο Λέων θα αναδείκνυε πατριάρχη τον Ευθύμιο, που ήταν ο πνευματικός

του. Ο Στυλιανός λοιπόν προσπάθησε να δωροδοκήσει τους ηθοποιούς που έδιναν μια παράσταση σε κάποιο αυτοκρατορικό δέλτο, κατά το έθιμο της εποχής, ώστε να συμπεριλάβουν στο ρεπερτόριό τους και στοιχεία εναντίον του Ευθυμίου. Ο ηθοποιός Τιτμβάκιος αρνήθηκε, αλλά ο Λαμπούδιος δέχτηκε. Οι συνδαιτυμόνες όμως δεν εκτίμησαν την επίθεση του Λαμπούδιου στον μοναχό, και ο αυτοκράτορας έδιωξε τον ηθοποιό από τη γιορτή. Δύο αιώνες αργότερα συναντούμε τον Ρωμανό Βοΐλα να παίζει τον ρόλο του παλάτσου ή του γελωτοποιού στην Αυλή του Κωνσταντίνου Θ΄ του Μονομάχου (1042-1055) (Garland 1990, 7-8), όπως είχε κάνει νωρίτερα ο Γρύλλος στην Αυλή του Μιχαήλ Γ΄.

Όσον αφορά τον ενθουσιασμό του Μιχαήλ Γ΄ για τις αρματοδρομίες, υπάρχουν πολύ λιγότερες μαρτυρίες που να στηρίζουν την άποψη ότι οι αρματοδρομίες συνέχισαν να αποτελούν δημοφιλή τρόπο διασκέδασης στο Βυζάντιο. Οι γνωστοί ηνίοχοι του Βυζαντίου σπανίζουν· κύριο παράδειγμα αποτελεί ο Ουρανιακός, ο οποίος απολάμβανε της ιδιαίτερης εύνοιας του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε΄ (741-775) (A. D. E. Cameron 1973, 258· Auzéry 1997, 265 και σημ. 412), αν και υπάρχει επίσης και η περίπτωση του Ιεφθά τον 11ο αιώνα (Mango 1981, 347). Η αντίθεση με την εικόνα που έχουμε για την πρώιμη περίοδο θέτει το ζήτημα της πολιτισμικής αλλαγής κατά την πορεία της ιστορίας της αυτοκρατορίας.

Συχνά θεωρείται ότι ο 7ος αιώνας μ.Χ. αποτελεί σταθμό στη μεταμόρφωση του Βυζαντίου, αφού εγκαταλείπονται οι παραδόσεις του αρχαίου κόσμου και γεννιέται η μεσαιωνική αυτοκρατορία. Το θέμα, σε σχέση με τη δημόσια ψυχαγωγία, καθώς και τα δημόσια λουτρά, διερεύνησε ο Cyril Mango (1981), ο οποίος ισχυρίζεται ότι έως τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο ο μόνος Ιππόδρομος που παρέμενε σε χρήση ήταν αυτός της Κωνσταντινούπολης. Επιπλέον η αρματοδρομία είχε πάψει να είναι ανταγωνιστικό άθλημα, αλλά αποτελούσε μέρος, αν και μικρό, των γενικότερων αυτοκρατορικών εορτασμών που λάμβαναν χώρα εκεί. Πληροφορούμαστε και για άλλες μορφές διασκέδασης στον Ιππόδρομο, λ.χ. για σκηνοθετημένες μονομαχίες. Επί Θεοφίλου (829-842) γινόταν μια επίδειξη των ικανοτήτων ενός Άραβα αιχμαλώτου πολέμου, ο οποίος ήταν περίφημος για την ικανότητά του να χρησιμοποιεί δύο δόρατα, ενόσω ίππευε (Συνεχιστής Θεοφάνους 3.23). Την ικανότητα αυτή περιέλαξε ο Θεόδωρος Κρατερός, ένας ευνούχος, τον οποίο στη συνέχεια ο αυτοκράτορας προκάλεσε να αγωνιστεί εναντίον του

Άραβα. Ο Θεόδωρος ανέβηκε σε ένα άλογο και χρησιμοποιώντας ένα μόνο δόρυ επέτυχε να ρίξει τον αντίπαλό του από το άλογο. Αυτή φαίνεται ότι είναι η πρώτη μαρτυρημένη περίπτωση κονταρομαχίας. Τον 10ο αιώνα, σε κάποια περίπτωση ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Β΄ Φωκάς (963-969) δεν παρακολούθησε απλώς αρματοδρομίες στον Ιππόδρομο, αλλά σκηνοθέτησε μια δήθεν μάχη μεταξύ των στρατιωτών του για να τους εκπαιδέψει. Ο ιστορικός Λέων ο Διάκονος (*Ιστορία* 4.6) αναφέρει ότι οι θεατές είχαν τρομάξει τόσο πολύ που έφυγαν πανικόβλητοι, και κάποιοι μάλιστα ποδοπατήθηκαν και πέθαναν. Ο Νικήτας Χωνιάτης αφηγείται στην *Ιστορία* του ότι επί Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1183-1185) μπορούσε κανείς να δει στον Ιππόδρομο, εκτός από ιπποδρομίες, και γυμναστικούς αγώνες, σχοινοβασίεις και λαγοθηρίες (Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστ.* 160). Όσο για τις αρματοδρομίες που μαρτυρούνται επί Μιχαήλ Γ΄, πρέπει να σημειώσουμε ότι επρόκειτο για ιδιωτική ψυχαγωγία· ο Μιχαήλ και οι φίλοι του διασκέδαζαν μεταξύ τους χρησιμοποιώντας τις εγκαταστάσεις ενός αυτοκρατορικού παλατιού που δεν ήταν ανοιχτό στο ευρύτερο κοινό (Mango 1981, 348).

Ένα άλλο παράδειγμα ιδιωτικής αυτοκρατορικής διασκέδασης περιγράφει ο Νικήτας Χωνιάτης, όταν εξιστορεί τη βασιλεία του Αλέξιου Γ΄ Αγγέλου (1195-1203) (Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστ.* 280-281). Ο αυτοκράτορας διοργάνωσε διάφορες ψυχαγωγικές δραστηριότητες στα ανάκτορα των Βλαχερνών, και εκτός από την αρματοδρομία διεξάγονταν αθλητικοί αγώνες, μεταξύ των οποίων και αγώνες δρόμου. Παίχτηκε ακόμη και μια χοντροκομμένη φαρσοκωμωδία. Ένας ευνούχος έπαιξε τον ρόλο του επάρχου της Κωνσταντινούπολης ανεβασμένος σε ψεύτικο άλογο. Ο ευνούχος αυτός είχε και τον ρόλο του *μαπαριού* για τους γυμναστικούς αγώνες, και κατά τη διάρκεια του αγώνα δρόμου κάθε φορά που έσκυβε για να δώσει το σήμα για την έναρξη του αγώνα, ένας νεαρός ευγενής τον κλωτσούσε στα πεινά για να προκαλέσει το γέλιο.

Το ζήτημα της δημόσιας και της ιδιωτικής ψυχαγωγίας στο Βυζάντιο σχετίζεται και με τους μίμους. Τα παραδείγματα που έχουμε συναντήσει αφορούσαν στην πλειονότητά τους ιδιωτικά πλαίσια, και όπως έχουμε δει, οι μίμοι, όπως και οι ηγίοχοι, δεν ήταν πάντα επαγγελματίες. Φαίνεται ότι η θέση των μίμων στη βυζαντινή κοινωνία επηρεάστηκε επίσης από τις αλλαγές του 7ου αιώνα. Αναφερόμενος στην εξάλειψη του θεάτρου στο Βυζάντιο, ο Mango αναφέρει ότι ο Κανόνας 51 της εν Τρούλλω Συνόδου, που έγινε το 691-692 κατά την πρώτη βασιλεία του

αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β΄ (685-695), περιέχει μια γενική απαγόρευση του μιμοθέατρου και της παντομίμας, καθώς και των παραστάσεων με άγρια ζώα. Άλλοι κανόνες απαγόρευαν σε κληρικούς και μοναχούς να παρίστανται σε αγώνες στον Ιππόδρομο και σε παραστάσεις του θεάτρου, ενώ θεωρούσαν παράνομες τις αρχαίες γιορτές, μεταξύ των οποίων και τις Καλένδες, καθώς και κάποιες αρχαίες πολιτισμικές συνήθειες (Mango 1981, 344, 349). Όσοσο πρέπει να επισημάνουμε ότι οι τοιχογραφίες στον καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας στο Κίεβο του 11ου αιώνα, που απεικονίζουν τον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης, συμπεριλαμβάνουν μορφές γελωτοποιών, καθώς και μουσικών και ακροβατών (Ivanov 1992, 131· Maguire – Maguire 2007, 30). Σχολιάζοντας τους κανόνες της Συνόδου οι ερμηνευτές του 12ου αιώνα Ιωάννης Ζωναράς και Θεόδωρος Βαλασαμών αναφέρουν ότι οι μίμοι συνέχιζαν να υπάρχουν (Maguire – Maguire 2007, 115 και 136).

Οι Βυζαντινοί και ο φυσικός κόσμος

Έως εδώ στο παρόν κεφάλαιο ασχολήθηκα κατά κύριο λόγο με τους ηγίοχους και τους μίμους. Κλείνοντας θα εστιάσω σε μια άλλη πλευρά της ψυχαγωγίας στο Βυζάντιο, δηλαδή την αντίδραση στα θεάματα του φυσικού κόσμου. Πρόσφατα στη Βρετανία σημειώθηκαν μεγάλες αντιδράσεις στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και στον κόσμο λόγω της εμφάνισης κάποιων ασυνήθιστων ζώων. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή ήταν η αντίδραση στη βόρεια ρινοφάλαινα μήκους 5,7 μέτρων, η οποία παγιδεύτηκε στον ποταμό Τάμεση τον Ιανουάριο του 2006 και ανέβηκε μέχρι το Chelsea. Για αρκετές ημέρες τα βρετανικά μέσα κατέγραφαν τόσο την προσπάθεια διάσωσης της φάλαινας όσο και την επακόλουθη νεκροψία, όταν η προσπάθεια αυτή απέτυχε. Η παρουσία της φάλαινας στον Τάμεση προσείληψε μεγάλο πλήθος (που αριθμούσε 3.000 άτομα) στις όχθες του ποταμού, το οποίο παρακολουθούσε με μεγάλο ενδιαφέρον τη φάλαινα και την προσπάθεια διάσωσης της. Η γέφυρα Battersea χρειάστηκε να κλείσει στην κυκλοφορία λόγω του αριθμού των θεατών. Η σπανιότητα του περιστατικού δικαιολογούσε τον ενθουσιασμό του πλήθους, το οποίο λέγεται ότι ζητωκραύγαζε, όταν αναδυόταν η φάλαινα και αναφυσούσε νερό και όταν σερόνταν προς τα βαθιά. Λέγεται επίσης ότι ένας παρατηρητής, που δεν μπορούσε να

έχει καλή θέα, είτε ότι θα επέστρεφαν σπίτι «για να το παρακολουθήσουν στην τηλεόραση» (<http://news.bbc.co.uk/1/hi/uk/4635440.stm>). Και άλλα ζώα έχουν φανεί, όπως φάλαινες δολοφόνοι στον ποταμό Firth of Forth μέχρι τη γέφυρα Forth Rail τον Ιανουάριο του 2007 (http://news.bbc.co.uk/1/hi/scotland/edinburgh_and_east/6313907.stm) και ένας φυστήρας στο Firth of Forth τον Μάρτιο του 1997. Ο φυσικός κόσμος λοιπόν μπορεί να αποτελεί θέαμα και είδος διασκέδασης για εμάς, και το ίδιο ίσχυε και για τους Βυζαντινούς.

Για άλλη μια φορά λοιπόν ο *Μισοπώγων* του Ιουλιανού μας παρέχει πληροφορίες για το θέμα αυτό. Μεταξύ των μέσων διασκέδασης που συμβούλεψε ο Μαρδόνιος τον Ιουλιανό να αναζητήσει μάλλον στη λογοτεχνία παρά στην πραγματικότητα ήταν και η απόλαυση των όμορφων φυτών: όπως και για τις ιπποδρομίες, τους χορευτές και τους βάρδους, ο Όμηρος προσφέρει απολαυστικότερα παραδείγματα φυσικού κάλλους, δηλαδή το δασώδες νησί της Καλυψώς, τη σπηλιά της Κίρκης και τον κήπο του Αλκίνοου. Συνεπώς υποδηλώνεται ότι οι Βυζαντινοί εκτιμούσαν πράγματι τη φύση ως πηγή τέρψης. Τα σύγχρονα παραδείγματα της αντίδρασης στις φάλαινες έχουν παράλληλο σε ένα περιστατικό του βου αιώνα, που καταγράφηκε από τον ιστορικό Προκόπιο (*Υπὲρ τῶν πολέμων* 7.29.9-16), αν και στην περίπτωση αυτή εμπλέκεται και λίγος φόβος. Ο Προκόπιος αναφέρει ότι στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης είχε γίνει πασίγνωστη μια φάλαινα για περισσότερα από 50 χρόνια. Η φάλαινα (με μήκος, κατά τα φαινόμενα, μεγαλύτερο από 13,5 μέτρα όταν πέθανε), η οποία είχε βυθίσει μερικά πλοία και είχε προκαλέσει ζημιές σε κάποια άλλα, είχε και όνομα: Πορφύριος (το όνομα του περίφημου ηνιόχου: υπήρχε άραγε σχέση;). Την σκότωσαν τελικά επί Ιουστινιανού Α', αφού κυνήγησε κάποια δελφίνια και κόλλησε στη λάσπη στις εκβολές του ποταμού Σαγγάριου. Ένα μίγμα ενθουσιασμού και φόβου χαρακτηρίζει και την αφήγηση του χρονικογράφου Θεοφάνη για τα παγόβουνα που έφτασαν έως την Κωνσταντινούπολη το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα (Θεοφ., *Χρον.* AM 6255). Το φαινόμενο το είδε ο ίδιος ο Θεοφάνης (ή ίσως η πηγή του: Mango – Scott 1997, lviii-lix), ο οποίος εκείνη την εποχή ήταν παιδί. Περιγράφει ότι πάγωσαν η θάλασσα και τα ποτάμια από το κρύο τον Οκτώβριο του 763 και ότι τον Φεβρουάριο του 764 ο πάγος επεκτάθηκε έως τον Βόσπορο. Θυμάται ότι σκαρφάλωσε πάνω σε ένα από τα παγόβουνα, όπου και έπαιζε μαζί με άλλα 30 περίπου παιδιά της

ηλικίας του. Ενώ αυτός και οι φίλοι του χαιρόνταν προφανώς να περπατούν στον πάγο, υπήρχαν και κάποιοι άλλοι που ήταν μάλλον φοβισμένοι και σαστισμένοι. Αναφέρει ακόμη παρεμπιπτότως ότι πέθαναν κάποια από τα ζώακια του, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι Βυζαντινοί δεν γοητεύονταν από τη φύση στην άγρια μορφή της. Πράγματι ο χρονικογράφος του βου αιώνα Ιωάννης Μαλάλας καταγράφει σε μια παρέμβαση με ποιόν τρόπο ένα σκυλί χρησιμοποιήθηκε ως μέρος της παράστασης ενός περιπλανώμενου διασκεδαστή επί Ιουστινιανού Α' (Ιωάννης Μαλάλας, *Χρον.* 18.51- βλ. ακόμη Scott στον παρόντα τόμο). Ο διασκεδαστής ήταν από την Ιταλία, και το σκυλί του εκτέλούσε στις αγορές ορισμένα τεχνάσματα. Μπορούσε να αναγνωρίζει σε ποιόν ανήκε κάποιο δαχτυλίδι και ακόμη να διαλέξει νομίσματα ανάλογα με τον αυτοκράτορα που είχαν χαραγμένο επάνω τους.

Συμπέρασμα

Στο κεφάλαιο αυτό εστίασαμε κατά κύριο λόγο στις αρματοδρομίες και τους μίμους, προσεγγίζοντας τις δύο αυτές μορφές διασκέδασης υπό το πρίσμα του *Μισοπώγωνος* του Ιουλιανού και αφηγήσεων για τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ'. Ωστόσο στην πορεία θίξαμε και άλλες πτυχές της διασκέδασης στο Βυζάντιο, όπως είναι η μουσική, οι γιορτές, ο χορός, το κυνήγι, η κονταρομαχία, η γυμναστική, τα ακροβατικά και ο έρωτας, καθώς και ο φυσικός κόσμος. Η έρευνα υπογραμμίζει ιδιαίτερα το ζήτημα της πολιτισμικής αλλαγής που επήλθε από την πρώιμη έως τη μέση Βυζαντινή Αυτοκρατορία, με τη μετάβαση από τον αρχαίο στον μεσαιωνικό κόσμο. Επίσης υπογραμμίστηκε το ζήτημα της δημόσιας και της ιδιωτικής ψυχαγωγίας. Παρά τα περιορισμένα στοιχεία που διαθέτουμε για τη Μεσοβυζαντινή Περίοδο, η οποία εστιάζει κυρίως στην Κωνσταντινούπολη και τον βίο των αυτοκρατόρων, είναι σαφές ότι η διασκέδαση αποτελούσε σημαντικό μέρος της βυζαντινής ζωής και ότι υπάρχει πάρα πολύ μεγάλο περιθώριο για να υπογραμμισθεί το ακόλουθο μήνυμα: Η δημοφιλής εικόνα του Βυζαντίου μπορεί ακόμη να γοητεύει.

ΠΡΟΣΘΕΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Για γενικές μελέτες της καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο βλ. Talbot Rice 1967 και Rautman 2006. Υπάρχει επίσης η πεντάτομη μελέτη του Κουκουλέ (1948-1952). Ωστόσο μελέτες αυτού του είδους μπορεί να είναι προβληματικές, καθώς τείνουν προς τη γενίκευση και συσκοτίζουν την περιπλοκότητα των πηγών. Για μια κριτική του Κουκουλέ βλ., παραδείγματος χάριν, Mango 1981. Υπάρχει επίσης ο τόμος της Angelidi (επμ.) 1989, στον οποίον έχουν συμβάλει μελετητές διαφόρων επιστημών. Και η προσέγγιση αυτή όμως μπορεί να παρουσιάσει προβλήματα, καθώς το υπό πραγμάτευση θέμα μπορεί να είναι πολύ συγκεκριμένο και δεν είναι σφαιρικό. Ο Mango 1981 αποτελεί μια εξαιρετικά πολύτιμη προσέγγιση πτυχών της καθημερινής ζωής καθ' όλη τη χρονική έκταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με εστίαση στα λουτρά και στη δημόσια ψυχαγωγία και τονισμό της έλλειψης μαρτυριών και της πολιτισμικής αλλαγής. Για τους μίμους στην Πρωτοβυζαντινή Περίοδο βλ. ειδικά A. D. E. Cameron 1973. Για τους μίμους βλ. Tinnefeld 1974 και τώρα τη σημαντική μελέτη της Webb 2008 (η οποία δημοσιεύτηκε πολύ αργά για να την χρησιμοποιήσω εδώ). Ελάχιστα έχει μελετηθεί ο έρωτας στο Βυζάντιο, αλλά βλ. για παράδειγμα James (επμ.) 1999. Το ερώτημα της βυζαντινής αίσθησης του χιούμορ έχει προσελκύσει γενικότερη προσοχή πρόσφατα: Garland 1990· Haldon 2002· Maguire – Maguire 2007. Όσον αφορά τον φυσικό κόσμο ως πηγή ευχαρίστησης ο βυζαντινός κήπος μελετάται όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια: βλ. Littlewood – Maguire – Wolschke-Bulmahn (επμ.) 2002. Όσο για τα ζώα, όσα υπήρχαν στα βυζαντινά πάρκα έχουν προσελκύσει ιδιαίτερη προσοχή: Ševčenko 2002.